

دامنه نوسان مرزهای ایران از عهد هخامنشیان تا زمان معاصر

حسین قهرایی*

عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه اصفهان

چکیده

بررسی اسناد و مدارک تاریخی ایران نشان می‌دهد که نوسان و تغییر سرحدات ایران در ادوار مختلف تاریخی به حدی بوده است که نفوذ حاکمیت ملی گاهی بسیار فراتر از فلات ایران و زمانی فقط به بخش کوچکی از فلات محدود می‌شده است. البته دامنه نوسان مرزهای چهارگانه ایران (شمالی، جنوبی، شرقی، غربی) بطور یکسان نبوده و نتایج حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی نقشه‌های اطلس تاریخی ایران نشان می‌دهد که دامنه نوسان مرزهای غربی و شرقی بسیار وسیعتر از دامنه نوسان مرزهای شمالی و جنوبی است.

مقدمه

با توجه به اینکه مرز هر کشور تعیین‌کننده وسعت خاک آن کشور است، با تعیین محل مرزها بر روی نقشه، به تغییرات ارضی کشورمان در ادوار مختلف تاریخی واقف

* در اینجا لازم می‌دانم از مساعدت و همفکری جناب آقای دکتر میرجعفری و جناب آقای محمودآبادی از اساتید گروه تاریخ دانشگاه اصفهان در تشریح واژه‌ها و مفاهیم تاریخی قدردانی و تشکر نمایم.

می‌شویم. البته در طول تاریخ چند هزار ساله ایران، مرزهای طبیعی^(۱) نقش مهمی در تعیین حدود کشور ایران داشته‌اند و اغلب مرزهای این کشور را تشکیل داده‌اند؛ چنانکه در شرق رود سند، در شمال (از شمال شرقی تا شمال غربی) رودهای سیحون و جیحون، دریای خزر و کوه‌های قفقاز و در غرب رودهای دجله و فرات و در جنوب خلیج فارس و دریای عمان اکثر مرزهای ایران را تعیین کرده‌اند. هدف این پژوهش دستیابی به این پاسخ می‌باشد که دامنه نوسان کدامیک از مرزهای چهارگانه ایران (شمالی، جنوبی، شرقی، غربی) در طول تاریخ این کشور بیشتر بوده و علل جغرافیایی آن کدام است؟ در زمینه مرزهای ایران مطالعاتی صورت گرفته که می‌توان از: مرزهای ایران^(۲)، جغرافیای مفصل ایران^(۳)، مرزهای ایران در دوران تاریخ^(۴)، جغرافیای مفصل ایران، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران و نیز تألیفاتی که در زمینه اختلافات مرزی ایران و کشورهای همسایه است؛ نام برد.

روش تحقیق

برای تعیین دامنه نوسان مرزها، ابتدا لازم بود تا مرز حداقل و حداکثر مشخص شود. لذا جهت رسیدن به این منظور، کلیه نقشه‌های اطلس تاریخی ایران مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت و با توجه به این واقعیت که در مقاطع زمانی بعد از حمله اعراب و مغول به ایران و نیز در عصر زندیه، حاکمیت بر ایران زمین اکثراً به صورت ملوک الطوائفی^(۸) و محلی بوده است و مرز هیچیک از آنها را نمی‌توان به عنوان مرز ملی محسوب کرد؛ لذا در این پژوهش مرز این گونه حکومتها در نظر گرفته نشد و با توجه به نکات ذیل فقط مرزهای ایران در زمان سلسله‌های^(۹)، هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان، غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان، تیموریان، صفویه، افشاریه، قاجاریه (قبل از جنگهای ایران و روس) و ایران فعلی^(۱۰) مورد بررسی و مقایسه قرار گرفت و نهایتاً مرز حداقل و حداکثر بر روی نقشه مشخص گردید.

۱- مرزهای ایران در گذشته هر کجا با عوارض طبیعی مانند رودخانه، کوه و یا دریا منطبق بوده، مشخص و دقیق است و تعیین محل آنها بر روی نقشه به سهولت انجام

می‌گیرد. در سایر نقاط مسیر مرزها تقریبی است و بدین جهت بین نقشه‌ها و مدارک موجود تفاوت‌هایی دیده می‌شود، لذا در این پژوهش فقط از نقشه‌های اطلس تاریخی ایران که از منابع معتبر می‌باشد استفاده شده است.

۲- توجه به این نکته ضروری است که مرزهای ایران حتی در سراسر مدت حاکمیت یک سلسله ثابت نبوده و نسبت به قدرت و ضعف زمامداران هر سلسله تغییر می‌کرده است. بدین معنی که با هر پیروزی و جنگی، مرزها گسترش می‌یافتند و برعکس با هر شکست، بخشی از اراضی از دست می‌رفت و مرزها به طرف هسته سیاسی آن سلسله عقب می‌نشستند. با توجه به این واقعیت، اطلس تاریخی ایران مرزهای هر سلسله را فقط در زمان اوج گسترش آن سلسله مشخص کرده است.

۳- در دو دوره زمانی بعد از حمله اعراب و مغول به ایران، چون نظام حکومتی ایران اکثراً به صورت ملوک‌الطوایفی بوده است و مرز اینگونه دولت‌ها رانمی‌توان به عنوان مرز ملی محسوب کرد؛ لذا فقط مرزهای پنج حکومت نیرومند این دوران یعنی غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان و تیموریان مطالعه شده است.

۴- در عصر زندیه نظام حکومتی ایران نیز به صورت ملوک‌الطوایفی بوده است چنانکه کریم‌خان زند نواحی مرکزی، جنوب و جنوب غربی را در دست داشت؛ شاه‌رخ در شمال خراسان و مرو، احمدخان درانی در قندهار و هرات، خانهای بلوچ در بلوچستان و ایالات سند و بالاخره در شمال غربی حکام داغستان حکومت می‌کردند. بنابراین مرزهای حکومت زند مد نظر قرار نگرفت.

۵- با توجه به این واقعیت که مرزهای ایران در طول حاکمیت هر سلسله ثابت نبوده و نقشه‌های اطلس تاریخی ایران بیشترین گسترش مرزی را مشخص کرده است؛ بنابراین قلمرو مرزی ایران در عهد قاجاریه نیز از این امر مستثنی نیست و در نقشه‌ها تا قبل از جنگهای ایران و روس قلمرو مرزها منظور شده است که هنوز بخشهای وسیعی از سرزمین ایران در شمال و شرق (طی سالهای زمامداری فتحعلی‌شاه، محمدشاه و ناصرالدین‌شاه) جدا نشده بود.

آن باعث آنکه در این پژوهش، مرزهای ایران تا زمان معاصر

بحث اصلی

- دامنه نوسان* یکی از شاخصهای پراکندگی است که یک برآورد خام از پراکندگی صفت در یک جامعه می‌باشد و آن را نیز دامنه نوسانات، دامنه کلی تغییرات، میدان نوسانات صفت می‌نامند و مقدار آن برابر است با تفاضل حداکثر و حداقل صفات یک جامعه^(۱۱) $(R = X_{\max} - X_{\min})$

در این پژوهش منظور از دامنه نوسان مرزها فاصله بین مرزهای فعلی که به عنوان مرز حداقل منظور شده است و حداکثر پیشروی که هر یک از مرزهای چهارگانه ایرانی (شمالی، جنوبی، شرقی، غربی) در طول تاریخ چند هزار ساله این کشور داشته و به عنوان مرز حداکثر در نظر گرفته شده است، می‌باشد.

تعیین مرزهای فعلی به عنوان مرز حداقل بدین جهت می‌باشد که مقایسه وسعت مرزهای ایران فعلی با وسعت مرزهای ایرن در زمان سلسله‌های، هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان، غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان، تیموریان، صفویه، افشاریه و قاجاریه (قبل از جنگهای ایران و روس) نشان می‌دهد که وسعت مرزهای ایران فعلی نسبت به وسعت مرزهای سلسله‌های مذکور کمتر است و در حداقل می‌باشد و در واقع ایران فعلی بخش کوچکی از امپراطوری پهناور ایران در گذشته است.^(۱۲)

برای تعیین مرز حداکثر، نتایج حاصل از مقایسه نقشه‌های اطلس تاریخی ایران (فقط نقشه سلسله‌های ذکر شده) نشان می‌دهد: حداکثر گسترش مرز شرقی (جلگه سند و پنجاب)^(۱۳) در زمان سلسله‌های هخامنشیان، ساسانیان، غزنویان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان و افشاریه و حداکثر گسترش مرز غربی (رودخانه دانوب، سواحل مدیترانه و بخشهایی از شمال آفریقا) فقط در زمان هخامنشیان بوده است. در جهت شمال حداکثر گسترش مرز شمال شرقی (رود سیحون) در زمان سلسله‌های هخامنشیان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، تیموریان و حداکثر گسترش مرز شمال غربی (کوههای قفقاز بزرگ و رودخانه ترک) در زمان سلسله‌های هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان، سلجوقیان و

افشاریه بوده است (حدود کامل مرزی سلسله‌های ذکر شده در جدول شماره ۱ آمده است).

با مشخص شدن مرز حداقل و حداکثر بر روی نقشه (نگاه کنید به نقشه شماره ۱) مقایسه دامنه نوسان مرزهای کشور نشان می‌دهد که دامنه نوسان مرزهای شمالی و جنوبی محدودتر است؛ زیرا حداکثر دامنه مرز شمالی (از شمال شرقی تا شمال غربی) رود سیحون، دریای خزر و رودخانه ترک و حداکثر دامنه مرز جنوب تا سواحل جنوبی خلیج فارس بوده است (مقایسه دامنه نوسان مرزهای شمالی و جنوبی نیز نشان می‌دهد که دامنه نوسان مرزهای شمالی - بخصوص شمال شرقی - وسیع‌تر از دامنه نوسان مرزهای جنوبی است و حتی برخی از کشورهای امروزی آسیای میانه را در برمی‌گرفته است). ولی دامنه نوسان مرزهای شرقی و غربی (خاصه غربی) بسیار وسیع‌تر می‌باشد؛ زیرا حداکثر دامنه مرز شرقی تا جلگه سند و پنجاب و حداکثر دامنه مرز غربی تا رودخانه دانوب، سواحل مدیترانه و شمال آفریقا بوده است.

تفاوت دامنه نوسان مرزها از دیدگاه جغرافیایی بدین علت می‌تواند باشد که در جنوب، آب و هوای صحرائی گرم و خشک شبه جزیره عربستان و در شمال سرما و برودت بیش از حد هوا و نیز عدم هرگونه جاذبه‌های مادی^(۱۵) و مدنی در این مناطق مناسب برای پیشروی نبوده است. ولی دو جهت شرق و غرب از نظر شرایط طبیعی (اقلیم، آب فراوان، خاک حاصلخیز) و نیز دستیابی به جاذبه‌های مادی و مدنی^(۱۶) مساعد برای توسعه مرزها بوده؛ علاوه بر آنکه دفع نیروهای نظامی^(۱۷) تهدیدکننده انگیزه دیگری برای گسترش مرزها بوده است. توضیحاً اینکه داده‌های طبیعی در سطح کره زمین یکسان و یکنواخت نیستند و بدین جهت آب کافی، خاک حاصلخیز و اقلیم مساعد سبب جذب و اسکان بیشتر انسانها به خود شده است. چنانچه وجود سه جلگه حاصلخیز بین النهرین، ماوراءالنهر و سند در اطراف فلات ایران، خود عامل جاذبه برای سلاطین ایران بوده است و در هر زمان که از قدرت کافی برخوردار بودند مرزهای خود را تا این نواحی گسترش می‌دادند. همچنین وجود جلگه حاصلخیز نیل و جاذبه‌های مادی و مدنی آن باعث لشکرکشی هخامنشی به این نواحی شد.

ضمناً توجه به این واقعیت ضروری است که دولت هخامنشی و یا سایر دولتهای نیرومند بعدی که این توانایی را داشتند که مرزهای شرقی و غربی خود را تا جلگه سند و سواحل مدیترانه توسعه دهند و حتی بر دولتهای قدرتمند آن زمان فائق آیند؛ چرا هیچگاه مرزهای خود را در جهت جنوب یعنی داخل شبه جزیره عربستان و یا در جهت شمال فراتر از رودخانه سیحون و کوههای قفقاز گسترش ندادند، با توجه به این که در این مناطق برخلاف مرزهای غربی، قدرت نظامی مهمی وجود نداشت.

نتیجه

مطالعه و بررسی مرزهای ایران در زمان سلسله‌های هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان، غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان، تیموریان، صفویه، افشاریه، قاجاریه (قبل از جنگهای ایران و روس) و ایران فعلی نشان می‌دهد که دامنه نوسان مرزهای چهارگانه ایران (شمالی، جنوبی، شرقی، غربی) بطور یکسان نبوده بلکه دامنه نوسان مرزهای غربی و شرقی بسیار وسیع‌تر از دامنه نوسان مرزهای جنوبی بوده است. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که شرایط نامساعد اقلیمی و عدم جاذبه‌های مادی و مدنی در شمال و جنوب و برعکس شرایط مساعد طبیعی و نیز وجود جاذبه‌های مادی و مدنی و یا انگیزه دفع نیروی نظامی تهدید کننده در دو جهت شرق و غرب، علل این تفاوت بوده است.

جدول شماره ۱:

حد مرزهای ایران در عصر سلسله‌های مختلف^(۱۸)

مرز				اسامی سلسله‌ها
غربی	شرقی	جنوبی	شمالی	
رودخانه دانوب سواحل مدیترانه شمال آفریقا (مصر و لیبی)	جلگه سند و بخشی از پنجاب	خلیج فارس (سواحل جنوبی) دریای عمان و شمال کشور عربستان	سیحون دریای خزر کوه‌های قفقاز بزرگ - دریای سیاه	هخامنشیان
رود فرات	سرچشمه رود هیرمند	خلیج فارس	جیحون - دریای خزر کوه‌های قفقاز بزرگ	اشکانیان
رود فرات	جلگه سند	سواحل جنوبی خلیج فارس تا شبه جزیره مستدم و دریای عمان	جیحون - دریای خزر کوه‌های بزرگ قفقاز بزرگ	ساسانیان
خط فرضی فرمون، همدان، بروجرد	جلگه سند و پنجاب	دریای عمان	حد فاصل جیحون و سیحون کوه‌های البرز حدوداً تا جنوب استان آذربایجان فعلی	غزنویان
سواحل مدیترانه	نزدیکی قندهار	سواحل جنوبی خلیج فارس تا شبه جزیره مستدم	سیحون دریای خزر رود کورا - دریای سیاه	سلجوقیان
کمی به طرف شرق نسبت به مرز غربی فعلی	جلگه سند	خلیج فارس و دریای عمان	سیحون دریای خزر رود کورا	خوارزمشاهیان
رود فرات	جلگه سند	خلیج فارس و دریای عمان	جیحون دریای خزر کوه‌های قفقاز بزرگ - دریای سیاه	ایلخانیان
رود فرات	شرق کابل	خلیج فارس و دریای عمان	سیحون دریای خزر ماورای رود ترک	تیموریان
رود فرات	غرب کابل	خلیج فارس و دریای عمان	جیحون دریای خزر رود ترک	صفویه
رود دجله	جلگه سند	سواحل جنوبی خلیج فارس تا شبه جزیره مستدم و دریای عمان	جیحون دریای خزر رود ترک	افشاریه
سواحل دریای سیاه و امتداد مرز فعلی	نزدیکی پشاور	خلیج فارس و دریای عمان	حد فاصل جیحون و سیحون دریای خزر رود ترک	قاجاریه (قبل از جنگ‌های ایران و روس)

منابع و یادداشتها

- ۱- توجه به این نکته ضروری است که این حکومتها و یادولتها هستند که عوارض طبیعی را به عنوان مرز مشخص می‌کنند و از جنبه سیاسی و دفاعی آن بهره‌مند می‌شوند نه این که این عوارض در طبیعت به منظور مرز به وجود آمده باشد؛ زیرا چه بسا عوارض طبیعی فراوانی در طبیعت یافت می‌شود که هیچگاه مورد استفاده سیاسی قرار نگرفته است.
- ۲- مخبر، محمدعلی: مرزهای ایران، تهران، ۱۳۲۴
- ۳- کیهان، مسعود: جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، تهران، ۱۳۱۱
- ۴- میرحیدر، دره: مرزهای ایران در دوران تاریخ، چاپ دوم، تهران ۱۳۵۵
- ۵- بدیعی، ربیع: جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، انتشارات اقبال، تهران، ۱۳۶۲
- ۶- بیات، عزیزاله: کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۷
- ۷- از جمله: بررسی تاریخی اختلافات مرزی ایران و عراق (وزارت امور خارجه، ۱۳۶۷)، روابط ایران و عراق و مسأله ارون رود (هاتف، ۱۳۷۱) اختلاف دولتی ایران و افغانستان در مورد رود هیرمند (وزارت امور خارجه، ۱۳۷۱)
- ۸- حکومت ملوک الطوائفی بدین مفهوم است که چند حکومت در یک دوره زمانی بر بخشهایی از سرزمین ایران حاکمیت داشتند. توضیحاً اینکه بعد از حمله اعراب در اثر قیامهای محلی و پیدایش سلسله‌های کوچک، دو نوع مرز سیاسی به وجود آمد. یکی مرزهای داخلی بین سلسله‌های ایرانی و دیگر مرزهای سیاسی ملی که حد فاصل بین قلمرو اعراب و ایرانیان را تشکیل می‌داده است. بنابراین بررسی و مقایسه نقشه ایران در این دوره مارا به این نتیجه می‌رساند که در یک دوره زمانی قلمرو چند سلسله (مانند: صفاریان، سامانیان، آل بویه، آل زیار) در کنار یکدیگر قرار داشته است. مشابه این وضعیت بعد از حمله مغول به ایران به جود آمد که سلسله‌های کوچک محلی مانند: جلاپریان، مظفریان، آل کرت، سرداران، قراختاییان، چوپانیان و غیره هر یک بر بخشی از سرزمین ایران حکومت می‌کردند.
- ۹- سلسله‌های مذکور را می‌توان در چهار دوره زمانی ذیل تقسیم کرد:
  - الف- دوره باستان: هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان
  - ب- از حمله اعراب به ایران تا حمله مغول: غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان
  - ج- از حمله مغول تا تشکیل دولت صفویه: ایلخانیان، تیموریان
  - د- از تشکیل دولت صفویه تا عصر حاضر: صفویه، افشاریه، قاجاریه
- ۱۰- مرزهای فعلی ایران اکثرأ در دوره قاجاریه در اثر شکستی که ایران در جنگهای متعدد با روسیه از یک طرف و دولت عثمانی از طرف دیگر و با دخالت کشور انگلستان که منافع خود را در شرق ایران خاصه در هندوستان یافته بود به

وجود آمد. رک مرزهای ایران در دوره تاریخی، مبرحیدره، ص ۱۸

۱۱- به عنوان مثال اگر متوسط درجه حرارت روزانه یک ناحیه در مدت ۵ روز برابر با ۱۸، ۱۹، ۱۶، ۱۲، ۹ درجه سانتیگراد باشد؛ دامنه نوسان درجه حرارت آن ناحیه می شود ($R=19-9=10$) همانطور که در این مثال مشخص است فقط عدد حداکثر و عدد حداقل محسوب شده است؛ بنابراین برای تعیین دامنه نوسان هر یک از مرزهای چهار جهت اصلی (شمالی، جنوبی، شرقی، غربی) فقط مرز حداقل و مرز حداکثر معیار سنجش است و سایر نوسانات و تغییرات مرزی محسوب نشده است.

۱۲- این تفاوت وسعت (با توجه به نقشه های اطلس تاریخی ایران) به حدی آشکار و مشخص است که نیازی به اندازه گیری ندارد.

۱۳- توضیح اینکه جلگه پنجاب را فقط دو سلسله هخامنشیان و غزنویان متصرف شدند که بخشی از قلمرو حاکمیت آنها را تشکیل می داد. ضمناً نادرشاه افشار برای دستیابی به دهلی از پنجاب عبور کرد ولی هیچگاه این منطقه جزء حاکمیت او قرار نگرفت.

۱۴- تیموریان تنها سلسله ای است که تا حدی فراتر از رود ترک پیش رفتند.

۱۵- مانند مفادیر عظیم طلا در معابد هند که باعث لشکرکشی سلطان محمود غزنوی، تیمور و نادرشاه به دهلی شد.
۱۶- نظیر دستیابی به علوم و فنون و بهره گیری از صنعت گران و کارشناسان جامعه مغلوب، چنانچه کوروش و داریوش برای احداث کاخ پاسارگاد و تخت جمشید از صنعت گران و کارشناسان مصری، لیدیایی، یونانی، ساردیان، بابلیان استفاده کردند. (برای توضیح بیشتر رجوع شود به کتاب «از زبان داریوش» ترجمه پرویز رجیبی، نشر کارنگ، ۱۳۷۶، صص ۸۹۴)

۱۷- چنانچه تهدید نظامی کشور بابل و لودیبه باعث تصرف این دو کشور توسط کوروش شد. (رجوع شود به مقاله کوروش و مرزهای دفاع استراتژیک، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، شماره ۱ و ۲). همچنین خطر نظامی امپراطوری روم در زمان اشکانیان و ساسانیان و یا تهدیدات ناشی از خلفای عباسی در دوره اسلامی، باعث می شد که هرگاه پادشاهان ایران از توان کافی بهره مند بودند برای تقلیل نفوذ و یا محو قدرت نظامی دشمن، مرزهای خود را به داخل این مناطق گسترش می دادند.

۱۸- حدود مرزی فوق بر اساس نقشه های اطلس تاریخی ایران و بعضاً بطور تقریبی است و چنانکه در متن اشاره شد

مسئله این منابع و مدارک تاریخی تفاوتی وجود دارد.

